

Tussenstation Cosel

Opgedragen aan Jules Schelvis (1921-2016), vriend en voorbeeld.

Maaslandse Monografieën 85 en Zuidelijk Historisch Contact

Tussenstation Cosel

*Joodse mannen uit West-Europa naar
dwangarbeiderskampen in Silezië, 1942-1945*

door

Dr. HERMAN VAN RENS
ANNELIES WILMS

Hilversum
Verloren
2020

Dit boek kwam mede tot stand dankzij een bijdrage van de Polak Mainz Stichting.

Op het omslag: kamp Blechhammer, zie ook p. 172.

Kaarten: Bureau Paul Smeets BNO, Banholt

ISBN 9789087048136

© 2020 Herman van Rens en Annelies Wilms

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Typografie Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

Voorwoord

Zij zaten in 39 treinen die hen uit Westerbork, Mechelen, Drancy en Pithiviers wegvoerden in de richting van het vernietigingskamp Auschwitz. Bijna 10.000 Joodse mannen en jongens werden 80 kilometer ten westen van Auschwitz, in het stadje Cosel, met geweld uit de trein gehaald en voor altijd gescheiden van hun families en geliefden. De overgrote meerderheid bezweek in een dwangarbeidskamp voor Joden in Silezië.

Door de jaren heen zijn de meeste facetten van de Jodendeportatie uit West-Europese landen gedocumenteerd en beschreven. In de historische literatuur vindt men echter slechts weinig informatie over de grote groep slachtoffers die in Cosel uit de treinen werd geselecteerd. Dat is vreemd, als men bedenkt dat het aantal Nederlandse Joden die de selectie in Cosel niet overleefden, groter is dan het aantal slachtoffers van deportaties naar meer bekende oorden als Mauthausen, Bergen-Belsen of Theresienstadt. In Frankrijk en België vormen de slachtoffers van Cosel in omvang de tweede groep.

‘Cosel’ was een vrijwel lege bladzijde in de historiografie. Wij hebben deze bladzijde proberen te vullen. Wij hadden daar verscheidene redenen voor. Op 2 september 2016 werd door de Stichting Gedenkteken Jodentransporten naar Cosel een gedenkteken onthuld op het, na tientallen jaren herontdekte, station van Cosel. Toen ontstond bij het bestuur van de Stichting en bij de auteurs de wens om het verhaal achter het monument te vertellen en een boek hierover te maken. Zoals zo vaak het geval is, leverde onderzoek naar een tamelijk onbekend aspect van de Shoah nieuwe gezichtspunten op over de Holocaust zelf. De voorname reden voor het onderzoek, waarvan u het resultaat nu voor u hebt, zijn de slachtoffers. Zij waren onder ons. Zij werden vermoord omdat zij in de ogen van de nazi’s ‘anders’ waren. Dat gebeurde in het meest beschaafde deel van de wereld en in de moderne twintigste eeuw. De slachtoffers hebben er recht op, dat wij de herinnering aan hen blijven koesteren. En dat wij hun verdwijnen blijven zien als een schrijnende wond in onze samenleving. Dat is de gezamenlijke overtuiging van:

Ralf Krewinkel, voorzitter van de Stichting Gedenkteken Jodentransporten naar Cosel
Herman van Rens en Annelies Wilms, auteurs.

Inhoud

Inleiding	11
Een ontmoeting in Cosel	11
Waarom dit boek	14
Een samenhangende ideologie	15
Historiografie	18
Archieven	20
Over dit boek	23
1 Dwangarbeid in het Derde Rijk	25
Dwangarbeid door krijgsgevangenen en gevangenen in concentratiekampen	29
Joodse dwangarbeid in het Duitse Reich	31
Auschwitz	40
2 De Sonderweg van Silezië	45
De Organisation Schmelt	52
Ontmanteling van Organisation Schmelt	61
3 Cosel	63
39 treinen	63
De Holocaust	65
Frankrijk	66
België	71
Nederland	74
Drancy, Mechelen, Westerbork	79
De treinreis	80
Cosel	85
Aantallen	91
4 De eerste kampen	94
De kampen	97
Aankomst	100
Werk	102
Bewoners	104
Leven in de kampen	110
Vanaf december 1942	114

5	De Schmelt-archipel	119
	Kampen in Neder-Silezië	121
	Spoorwegkampen	138
	Toch naar Auschwitz	152
	Kampen bij bedrijven in Opper-Silezië	157
6	Blechhammer	168
	Het kamp	168
	Werk	177
	Leven in het kamp	179
	Naar de ss	180
	Rechtspraak	183
	Bombardementen	188
7	De maatschappij in het Zwangsarbeitslager für Juden	190
	Werk	197
	Duitse kampleiding en bewaking	199
	Straffen	202
	De Joodse Prominenten	206
	Handel en corruptie	216
8	Leven en sterven	220
	Nationaliteit	223
	Familie en vrienden	226
	Vlucht	229
	Contact met de normale wereld	233
	Godsdienst	239
	Een aardappel als <i>don d'amour</i>	241
	Cultuur	244
	Zieken	247
	Sterven	258
	Begraven en cremieren	260
9	Evacuatie en dodenmarsen	269
	Evacuatie van Auschwitz	273
	Gleiwitz	282
	Blechhammer	284
	Groß-Rosen	289
	Evacuatie uit het hoofdkamp Groß-Rosen	291
	Evacuatie van de subkampen	293
	Buchenwald	296
	Vlucht tijdens de evacuatie	300
	De laatste fase	303
	Dora-Mittelbau	304

Sachsenhausen	305
Natzweiler	306
Flossenburg	308
Dachau	309
Mauthausen	310
Theresienstadt	312
Slot	314
‘Terugkeer werd mijn grootste nederlaag’	314
De overlevenden	316
De slachtoffers	318
Aan het slot van dit boek	319
Dankwoord	323
Bijlagen	324
1 Lijst van Joodse dwangarbeiderskampen in Silezië	325
2 Lijst van transporten naar Cosel	331
3 Lijst van matriculatie- of kampnummers	332
Gebruikte afkortingen	333
Geraadpleegde bronnen en literatuur	334
Archivalia	334
Websites	335
Literatuur	335
Register van personen en aardrijkskundige namen	339
Over de auteurs	350

Inleiding

EEN ONTMOETING IN COSEL

‘Ach ja natürlich, die Juden am Bahnhof. Meine Mutter hat sie gesehen’. De oude man zat in de snackbar in het centrum van Kedzierzyn-Koźle een broodje te eten, toen wij hem aanspraken.

Het was in de herfst van 2013. Wij waren bezig met het voorbereiden van ons boek *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*.¹ Het moest een overzicht worden van de Jodenvervolging in Limburg, een onderwerp dat nog nooit in zijn geheel en integraal was beschreven. Het onderzoek van de archieven was voltooid en de tekst van het boek begon langzaam vorm te krijgen. Een van de bevindingen van het onderzoek was het ons onbekende feit dat bijna geen van de Limburgse Joodse mannen in de leeftijd van 15 tot 50 jaar vermoord bleek te zijn in Auschwitz. Als plaats van overlijden vermeldt het Joods Digitaal Monument meestal ‘Midden-Europa’. De sterfdata die daarbij horen, zijn niet willekeurig verdeeld over de dagen van het jaar, maar bijna altijd staat de laatste dag van een kwartaal vermeld: 31 maart, 30 juni, 30 september of 31 december. Het was al gauw duidelijk dat deze Limburgers behoren tot wat in de literatuur de Cosel-groepen heet: zij zijn in Cosel in Silezië uit de deportatietreinen met bestemming Auschwitz gehaald en omgekomen in een werkkamp in Silezië. De vage vermelding ‘Midden-Europa’ en de fictieve sterfdatum op de laatste dag van een kwartaal wijzen erop dat noch de plaats van overlijden, noch de precieze datum na de oorlog kon worden vastgesteld. Veruit de meeste Limburgse Joodse mannen jonger dan 60 jaar zijn op 25 augustus 1942 gearresteerd en op 28 augustus met hun gezinnen vanuit Westerbork gedeporteerd in de richting van Auschwitz. Later bleek hetzelfde te gelden voor de Joodse mannen uit Noord-Brabant. Zij zijn op 28 augustus 1942 gearresteerd, op 31 augustus weggevoerd met bestemming Auschwitz en op 1 september in Cosel uit de trein gehaald. Ook zij zijn overleden in ‘Midden-Europa’, steeds op de laatste dag van een kwartaal. Nader onderzoek leerde dat de trein met aan boord een groot aantal Limburgers de eerste trein was en de trein met de Brabanders de tweede van een reeks van achttien treinen uit Westerbork die in Cosel tot stilstand werden gebracht. Daar, 80 kilometer ten westen van het vernietigingskamp Auschwitz, werden de mannen in de genoemde leeftijdsgroep geselecteerd voor dwangarbeid, terwijl vrouwen en kinderen verder naar Auschwitz-Birkenau werden vervoerd. Het merendeel werd direct na aankomst daar vermoord.

Een grote groep Limburgse en Brabantse Joodse mannen behoorde tot de Cosel-groe-

1 Van Rens, *Vervolgd in Limburg*.

pen. Station Cosel en de gebeurtenissen die zich daar hadden afgespeeld, vormen zodoende een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van de Shoah in beide provincies. Na de Zuid-Nederlandse Joden ondergingen nog veel meer gedeporteerden dezelfde selectie in Cosel, Nederlanders, maar ook Belgen en Fransen. Dat feit verdiende in onze ogen nader onderzoek. Dus begonnen wij navraag te doen bij medewerkers van het NIOD, het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Was iemand al eens in Cosel geweest, de plaats waar zoveel Nederlandse mannen uit de trein waren gehaald en voor altijd gescheiden van hun geliefden? Wist iemand misschien waar Cosel precies lag en was er nog iets over van het station waar die dramatische taferelen zich hadden afgespeeld? Iedereen wist van het bestaan van de Cosel-groepen, maar niemand kon onze vragen bevredigend beantwoorden. Het weten hield op bij 'een kleine plaats niet ver ten westen van Auschwitz'. Die 'kleine plaats' bleek te liggen in het Poolse Silezië en nu, in de taal van het land, Koźle te heten, op dit moment een deel van de redelijk grote stad Kedzierzyn-Koźle. Reden genoeg om zelf op onderzoek uit te gaan en te proberen sporen terug te vinden van het station. Wij reisden naar Kedzierzyn-Koźle. Een lokale bewoner wees ons, toeristen als wij immers waren, vriendelijk de weg naar het station. Daar stonden we dan voor station Kedzierzyn-Koźle, een modern gebouw met veel glas en staal. Als dit de plek was waarnaar wij op zoek waren, dan was er geen gram meer over van het historische gebouw. Jammer! Het was lunchtijd en we kregen trek.

In het kleine restaurant in het centrum van het stadje, meer een snackbar, zat een oude man een broodje ei te eten. 'Niet geschoten is altijd mis', dachten wij. 'Spreken Sie Deutsch? Wir sind Holländer'. Hij keek op van zijn bord en zei aarzelend: 'Ich musste damals Deutsch lernen in der Schule'. Hij was dus een etnische Pool die op school Duits had moeten leren, omdat Cosel en het westelijk deel van Opper-Silezië vóór de Tweede Wereldoorlog in Duitsland lagen. Wij vertelden hem over het doel van ons bezoek en zijn ogen lichtten op toen hij de zin uitsprak waarmee dit hoofdstuk begint. Hij vertelde zijn hele le-

Personenstation van Cosel. Foto Geert Goossens (2016).

ven in Cosel, later Kedzierzyn-Koźle, gewoond te hebben. Hij herinnerde zich hoe geschokt zijn moeder was toen zij in 1942 getuige was van de manier waarop op het perron de Joodse mannen werden gescheiden van hun gezinnen. Er werd geslagen en men gebruikte kwaad-aardige honden om de Joden uit de trein te halen. Nog talloze malen had zij hem, destijds een jongeman, dat verteld met tranen in haar ogen. En die Joden, ze waren bijna allemaal ‘getötet, vernichtet’. Het station waar het allemaal was gebeurd, was niet het *Hauptbahnhof* van de stad waar wij waren geweest. Nee, de selecties hadden plaatsgevonden op station Kedzierzyn-Koźle Zachodnie (Kadzierzyn-Koźle West), het oude station van het Duitse Cosel, slechts enkele honderden meters verwijderd van de plek waar wij ons nu bevonden. Hij liep een eindje met ons mee om ons de weg te wijzen.

Vijf minuten later stonden wij voor het stationnetje. Een gebouw uit de eerste helft van de twintigste eeuw of wellicht de negentiende eeuw. Twee primitieve perrons. Wie naar perron 2 moet, loopt gewoon over de rails. Er kwam juist piepend een treintje tot stilstand en drie oudere dames met tassen vol boodschappen stapten uit. Wij waren diep onder de indruk. Dit was het dus! Of toch niet? In Auschwitz-Birkenau hadden de nazi's ervoor gekozen om hun werk niet te doen in de openbaarheid en in het zicht van de burgerbevolking. Daarom was de *Judenrampe* tot mei 1944 op het goederenstation van Auschwitz, waar geen burgers kwamen. Zouden de hardhandige selecties in Cosel hebben plaatsgevonden in aanwezigheid van huisvrouwen met tassen vol boodschappen? 200 Meter in oostelijke richting stond een bouwvallig gebouw, een grote loods met een hekwerk eromheen. Een aftakking van de spoorlijn liep aan de noordzijde langs een perron bij die loods. Het was duidelijk een plek waar goederen konden worden gelost en geladen zonder dat de doorgaande lijn hierdoor werd geblokkeerd. Een voorgevoel deed ons toch maar een paar foto's maken van dit gebouw. Aan de zuidkant van het gebouw was een open ruimte, groot genoeg voor vijf vrachtauto's. Tussen het personenstation en deze loods stonden hoge oude bomen die de loods onttrokken aan het zicht van de reizigers. Ook de rails waren omzoomd met bomen.

Jules Fainzang, die in Cosel was aangekomen met het transport dat op 28 augustus 1942 was vertrokken uit Drancy bij Parijs, had scherpe herinneringen aan het station waar hij uit de trein werd geslagen. Het was omringd door bomen en daartussen bevonden zich aan alle kanten militairen met het geweer in de aanslag.² De Nederlander Harrie Pos, die op 17 oktober in Cosel aankwam met een transport uit Westerbork, verklaarde dat vrachtwagens klaarstonden of kwamen aanrijden op een terrein aan de andere kant van het perron dan waar de trein was aangekomen.³ Deze plaats, het perron bij de goederenloods, paste precies bij alle beschrijvingen. Edward Haduch, oprichter van het Blechhammer Museum in Kedzierzyn-Koźle,⁴ slaagde erin twee ouderen op te sporen die getuige waren geweest van de selecties op het station. Enkele weken na onze ontmoeting, op 13 november 2013, had Holocaustonderzoeker Hermann Weiss, een hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Michigan in de Verenigde Staten, een lang telefoongesprek met Erwin Michalik. Michalik was in 1930 geboren in een van de huizen die nu nog staan schuin tegenover het kleine station. Hij bevestigde ons vermoeden: de treinen met Joden stopten op het goederenstation en daar vonden de selecties plaats. Wij wisten het nu zeker. Hier was het!

² Fainzang, *Mémoire de déportation*, 13-15.

³ Getuigenis Harrie Pos, Ha-NRK-2050, inv.nr. 825.

⁴ <http://kkpp.pl/en/region/support-for-the-region/association-blechhammer/>

Goederenstation van Cosel. Foto Harrie Burema (2015).

In juli 1942 begonnen in hoge frequentie de deportaties van Joden uit Frankrijk, België en Nederland. Gemiddeld vertrokken uit de drie landen samen vijf treinen per week richting Auschwitz. Tussen 28 augustus en 10 december 1942 werden 39 treinen tot stilstand gebracht in Cosel. Achttien kwamen uit het Nederlandse kamp Westerbork bij Hooghalen; zes kwamen van de Dossinkazerne in het Belgische Mechelen;⁵ veertien waren vertrokken uit het Franse verzamelkamp Drancy⁶ en één trein kwam uit het kamp Pithiviers.⁷ In Cosel haalden medewerkers van de *Organisation Schmelt* arbeidsgeschikte mannen uit de trein. Schmelt zelf had een hoge rang binnen de ss, maar zijn *Organisation* functioneerde geheel onafhankelijk van de economische hoofdafdeling van de ss, het *Wirtschaft- und Verwaltungshauptamt* (WVHA) en van de ss-concentratiekampen. Schmelt had een bijna onbegrensde macht over de gevangenen Joden in Silezië.

WAAROM DIT BOEK

De geschiedenis van de Joodse mannen uit Limburg en Noord-Brabant zette ons wel heel letterlijk op het spoor van Cosel. Wij besloten een onderzoek te doen naar de transporten van Joden naar Cosel. Nu die studie voltooid is en het boek voor u ligt, denken wij dat dit om meerdere redenen een gelukkig besluit was. Allereerst gaat het over heel veel slachtoffers. De Joden uit Limburg en Noord-Brabant waren de eerste Nederlanders die in Cosel de trein moesten verlaten, maar na hen kwamen er nog duizenden, niet alleen uit Nederland, maar ook uit Frankrijk en België, in totaal ongeveer 9.600 mannen en jongens. Meer dan 90 procent van hen was in 1945 niet meer in leven. In kwantitatieve zin betreft het een belangrijk deel van de slachtoffers van de Shoah in de drie landen. In Nederland vormen de 3.200

⁵ <https://www.kazernedossin.eu/NL/>

⁶ <https://www.tracesofwar.nl/sights/4644/Concentratiekamp-Drancy.htm>

⁷ <https://www.pudv.nl/pithiviers/>